

УДК 94 : [323 : 63-051] (477.7) "1920/1939"
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.6.409>

Ірина Міронова*

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ДОБУ НЕПУ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1920–1930–ТІ РОКИ)

Анотація: У статті проаналізовано соціально-економічні та культурні трансформації українського селянства Півдня України у 1920–1930-х роках. Розкрито вплив державної аграрної політики на господарське життя, побут і світогляд селян. Простежено особливості функціонування селянських господарств у добу нової економічної політики, їх поступову деградацію в умовах посилення податкового тиску та колективізації. Висвітлено соціальні наслідки ліквідації індивідуального господарства, політики «розкуркулення» та Голодомору 1932–1933 рр., які зумовили руйнування традиційних форм селянського життя. Особливу увагу приділено змінам у сфері житла, праці, дозвілля, освіти та культури. Доведено, що насильницька модернізація села призвела до глибокої соціальної дезінтеграції, втрати господарської самостійності та духовної травматизації українського селянства. Стаття розкриває проблему як у загальноісторичному, так і в регіональному контексті, акцентуючи на специфіці південноукраїнського регіону як простору найінтенсивніших соціальних експериментів радянської влади.

Ключові слова: українське селянство, Південь України, нова економічна політика, колективізація, Голодомор, повсякденне життя, радянська модернізація, соціальні трансформації

Постановка проблеми. Українське село 1920-х років стало одним із найяскравіших прикладів соціально-економічних і культурних трансформацій у новітній історії України. Саме в цей період традиційний селянський світ, сформований упродовж століть, зазнав глибоких змін, спричинених впровадженням нової економічної політики, а згодом – насильницькою колективізацією, що призвела до трагедії Голодомору 1932–1933 років. Дослідження повсякденного життя, господарської діяльності та побутової культури селянства Півдня України дає змогу простежити складні взаємовпливи між державною політикою та соціальною реальністю, між офіційною ідеологією та життєвими практиками людей, що опинилися у вирі історичних катаклізмів.

Проблематика українського села 1920–1930-х років належить до найскладніших і найтрагічніших сторінок вітчизняної історії. Саме у цей період традиційне аграрне суспільство, що формувалося упродовж століть, зазнало докорінних соціально-економічних, політичних і культурних трансформацій, які визначили подальшу долю мільйонів людей. Для історичної науки сьогодні надзвичайно важливо не лише відновити повну картину подій, а й осмислити їх у ширшому цивілізаційному контексті – як складову європейських модернізаційних процесів першої половини 20 ст. Українське село, особливо на Півдні країни, стало полігоном для радикальних соціальних експериментів радянської

---

* Міронова Ірина Сергіївна – завідувачка кафедри історії, докторка історичних наук, професорка Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3039-742X>; e-mail: ya.irina761@gmail.com

влади, наслідки яких виявилися катастрофічними як у демографічному, так і в культурно-психологічному вимірах. Актуальність теми визначається також потребою подолати наслідки тривалого ідеологічного спотворення історії селянства.

Метою статті є дослідження особливостей соціально-економічного та культурного життя українського селянства на Півдні України у 1920-1930-х роках, виявлення закономірностей і регіональної специфіки трансформацій, що відбувалися під впливом нової економічної політики та колективізації. Основними завданнями є аналіз умов господарювання і побуту селян, оцінка впливу державної аграрної політики на соціальну структуру села, а також простеження змін у сфері культури, дозвілля та житлово-побутової культури.

Огляд літератури. Проблема українського села міжвоєнного періоду неодноразово ставала об'єктом досліджень вітчизняних та зарубіжних істориків. Радянська історіографія висвітлювала її переважно у контексті «тріумфу соціалістичного будівництва» і «перемоги колгоспного ладу», тоді як реальні проблеми селян – бідність, репресії, голод, руйнація традиційного укладу – замовчувалися або трактувалися як «тимчасові труднощі». Лише наприкінці 1980-х років з'явилася можливість об'єктивного аналізу цих процесів, що дозволило сучасним дослідникам (С. Кульчицький¹, В. Марочко², Р. Пиріг³, І. Рибак⁴, Ю. Котляр⁵, С. Корноненко та В. Лазуренко⁶, В. Бондар⁷, В. Нолл⁸, О. Ганжа⁹, Г. Георгізов¹⁰ та ін.) глибше розкрити соціальні механізми функціонування села, долю окремих соціальних груп і роль регіональної специфіки у загальнонаціональних процесах.

Водночас низка питань, зокрема щодо повсякденного життя селян, їхніх адаптаційних стратегій у період колективізації, трансформації житлово-побутових умов, залишаються недостатньо вивченими або потребують переосмислення у контексті сучасних методологічних підходів – історії повсякденності, мікроісторії, соціальної антропології. Потреба уточнення окремих положень попередніх авторів, які обмежувалися переважно економічними характеристиками села, спонукали автора звернутися до цієї теми, зокрема,

---

¹ *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: НАН України, 1995. 200 с.

² *Марочко В.І.* Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929-1937) // Український історичний журнал. 1985. № 3. С. 86-96; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. 224 с.

³ *Пиріг О.А.* НЕП: більшовицька політика імпровізації. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. 274 с.

⁴ *Рибак І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1992 рр. Київ: Ін-т Історії України, 2002. 352 с.

⁵ *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.

⁶ *Корноненко С.В., Лазуренко В.М.* Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси: «Ваш Дім», Видавець ПП Дикий О.О., 2004. 188 с.

⁷ *Бондар В.П.* Повсякденне життя селянства України другої половини XIX – початку XX ст. Київ: Вид-во Київ. ун-т, 2010. 121 с.

⁸ *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства (усна історія української селянської культури 1920-30 років) / Центр дослідження усної історії та культури. Київ: Родовід, 1999. 560 с.

⁹ *Ганжа О.І.* Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). Київ: Інститут історії України НАН, 2000. 208 с.

¹⁰ *Георгізов Г.М.* Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. Черкаси: ФОП О.Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. 133 с.

до аналізу соціально-економічних і культурних змін у селянському середовищі через призму повсякденності – житла, побуту, дозвілля, господарської діяльності та соціальних взаємин у контексті політики радянської держави.

Особливого значення набуває регіональний підхід до дослідження, адже саме на Півдні України колективізація та соціальні експерименти радянської влади мали найвищі темпи і найжорсткіші форми. Саме тут, у зоні традиційного землеробства, зіткнулися давні господарські традиції козацько-хліборобського середовища з примусовою моделлю колгоспного ладу. Дослідження соціальної динаміки, умов побуту, праці та дозвілля селян цього регіону дозволяє глибше зрозуміти механізми трансформації аграрного суспільства, специфіку адаптаційних стратегій населення та психологію виживання у тоталітарному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Українське село 1920-1930-х рр. стало ареною глибоких соціально-економічних трансформацій, що кардинально змінили столітні уклади життя мільйонів селян. Цей період поєднував у собі спроби економічного відродження у рамках Нової економічної політики та трагічні наслідки насильницької колективізації, яка не лише зруйнувала традиційний аграрний устрій, але й призвела до гуманітарної катастрофи – Голодомору 1932-1933 рр.

На початку 1920-х рр. аграрний сектор опинився у стані важкої кризи, що виражалася у різкому скороченні посівних площ, падінні врожайності культур і гострому дефіциті сільгоспінвентарю. Особливо нищівних масштабів цей загальний занепад набрав на Півдні України, де спостерігалось повне виснаження продуктивних сил села, масове збідніння населення та вимирання худоби. Піком катастрофи став голод 1921-23 рр., який не лише забрав життя тисяч людей, але й позбавив селян насінневого фонду та продовольчих резервів.

Побут і господарська діяльність селянства цілковито залежали від панівного економічного устрою. Офіційний перехід до Нової економічної політики, проголошений із запровадженням продподатку, на практиці супроводжувався збереженням методів позаекономічного примусу у забезпеченні державних хлібних ресурсів. На Півдні України політика «воєнного комунізму» фактично не була демонтована, що було зумовлено кількома причинами. По-перше, продподаток стосувався лише врожаю 1921 року, тоді як за зерно попереднього року продовжували діяти злегка зменшені, але обов'язкові розверстки. По-друге, через посуху та неврожай 1921-1922 рр. навіть знижений податок за обсягами був еквівалентним колишній розверстці. По-третє, адміністративно-силові методи стягнення податків залишалися незмінними порівняно з піком «воєнного комунізму»¹¹.

Систематичне введення додаткових зборів і податків доводило селян до межі відчаю. У багатьох районах продовжували функціонувати неконституційні революційні комітети (ревкоми), а в окремих регіонах режим надзвичайного стану зберігався аж до початку 1923 р. Репресивний апарат держави активно вдавався до арештів, реквізицій, застосування зброї та конфіскації майна у тих, хто не сплачував продподаток. Економічні заохочення, такі як фіксація розміру податку та дозвіл на вільну торгівлю надлишками, виявилися неефективними та не сприяли покращенню добробуту селян.

---

¹¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія / [відп. ред. С.В. Кульчицький]: в 2-х ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 2009. С. 113-114.

Кардинальні зміни відбулися лише в середині 1923 р., коли було впроваджено єдиний сільськогосподарський податок, скасовано колективну відповідальність, подолано «ножиці» цін між промисловою й аграрною продукцією та стабілізовано політичну атмосферу в селі. Саме з цього моменту нова економічна політика почала реалізовуватися на Півдні України не на папері, а на практиці¹².

Вихідною точкою для формування НЕПу були рішення X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р. Його ключовими завданнями стали створення особистої матеріальної зацікавленості селян в інтенсифікації власних господарств. З'їзд постановив надавати пільги тим господарям, які розширювали посівні площі чи підвищували продуктивність. Одночасно податкова система будувалася на принципі класової диференціації: дрібні господарства (з посівами менше десятини) звільнялися від платежів, малозаможні селяни отримували пільги, тоді як на заможних («куркулів») покладалися підвищені ставки. Вся продукція, що залишалася після розрахунків з державою, переходила у розпорядження селянина. Важливим кроком став поступовий перехід від натурального оподаткування до грошового, що стало імпульсом для відродження фінансової системи країни та розвитку кредитних відносин¹³.

Земельний кодекс УСРР 1922 р. законодавчо закріплював принцип, згідно з яким право селянина на землю реалізовувалося винятково через членство у земельній громаді з обов'язковим дотриманням встановлених нею правил землекористування. Фундаментальною умовою для отримання наділу була особиста праця на ньому, а трудящому селянству надавався пріоритет у доступі до угідь сільськогосподарського призначення.

Аграрний устрій регіону, зокрема на Миколаївщині, у 1920-х рр. базувався на індивідуальних селянських господарствах, які зберігали традиційний, дрібнотоварний і напівнатуральний характер. Такі господарства були орієнтовані насамперед на задоволення власних споживчих потреб родини, а їхня товарність, особливо у ключовій зерновій галузі, була більш ніж удвічі нижчою за показники імперського періоду. Дрібномасштабне землеробство, роздробленість наділів та їхнє часте розосередження створювали серйозні перешкоди для технічної модернізації аграрного сектора. Лише 6-7% господарств могли забезпечити належне навантаження на робочу худобу, що свідчить про критичну нестачу ресурсів у більшості домогосподарств¹⁴.

Спеціалізація господарств Півдня України мала переважно зерновий напрямок. Основними культурами були жито, пшениця, овес, просо, кукурудза та соняшник, а також картопля, буряки й інші городні культури. Земельні громади з обцинним землекористуванням намагалися впроваджувати шестипільні сівозміни, а ключові агротехнічні питання часто вирішувалися колективно.

Однією з найгостріших проблем залишався дефіцит сільськогосподарського інвентарю. Якщо в цілому по республіці навесні 1922 р. безреманентними були 30,5%

---

¹² Бондар В.П. Повсякденне життя селянства України другої половини XIX – початку XX ст.... С. 13.

¹³ Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в доколгоспний період (1921-1929). Харків: Основа, 1991. С. 11.

¹⁴ Ibid. С. 9-10.

господарств, то на Запоріжжі цей показник сягав 41%¹⁵. Це змушувало, насамперед, малозаможних селян йти в орендарі або найматися на роботу до заможних сусідів, причому іноді орендована земля мала більше господарське значення, ніж власний наділ.

Другою за значенням галуззю було тваринництво, яке забезпечувало населення м'ясом, молоком, салом, вовною та шкірою. Однак його відновлення після війни проходило в умовах голоду та неврожаю. Значна частина поголів'я була вибита голодуючими, а годування худоби сурогатами призводило до масового падежу. До весни 1922 р., порівняно з 1921 р., поголів'я великої рогатої худоби на Півдні України скоротилося у Катеринославській губернії до 49%, у Запорізькій – до 60, у Миколаївській – до 51, в Одеській – до 36%. Цей збиток не компенсував приплід молодняка у врожайних губерніях¹⁶.

Важливу роль у подоланні кризи почали відігравати споживчі та кредитні кооперативи, які займалися закупівлею та продажем худоби, позичали посівний матеріал та здавали в оренду інвентар. До 1924-1925 рр. кооперація набула масового характеру. Наприклад, до складу спілки «Сільський господар» на той час вже входили 88 сільгоспспілок, з яких 75 були дійсними членами, а структура об'єднання включала низку автономних організацій¹⁷.

Державна політика щодо села у 1920-х рр. формулювала низку пріоритетних завдань, серед яких були: оперативна реалізація земельного законодавства для наділення землею та інвентарем безземельних і малоземельних селян, проведення хлібної розверстки, а також боротьба із бандитизмом, ліквідація неписьменності й обмеження впливу заможних господарств (куркулів).

Фінансування аграрного сектора у цей період залишалося недостатнім. Ситуація різко погіршилася з 1928 р., коли посилювався командно-адміністративний тиск на індивідуальні селянські господарства, що катастрофічно позначилося на ефективності виробництва. Низька продуктивність сільського господарства, зумовлена дрібними та розрізненими наділами, відсталою технічною базою та недостатнім рівнем агротехніки, призводила до мізерної врожайності та недостатніх обсягів виробництва зерна й іншої продукції. За основними показниками як рослинництва, так і тваринництва, господарства Миколаївщини значно відставали від рівня західних країн. Єдиним шляхом підвищення ефективності аграрного сектора, забезпечення продовольчої безпеки та підвищення добробуту селян вважалася радикальна перебудова традиційного укладу, перші елементи якої почали з'являтися ще у доколгоспний період¹⁸.

Повсякденне життя суспільства визначається комплексом факторів, серед яких найважливішими є стан медицини, освіти, культури, умови харчування, праці та житла, а також загальнополітичний контекст епохи. Для українського селянина житло було одним з ключових елементів побуту, що виконувало роль індикатора його матеріального стану,

¹⁵ Усна історія Степової України / Запорізький край / [ред.: А. Бойко (голов. ред.), М. Фролов, Д. Швець, Н. Швайба та ін.]. Запоріжжя: АА Тандем, 2008. Т. 3. С. 130.

¹⁶ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу. Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. С. 33.

¹⁷ Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової кооперації «Сільський господар». Харків, 1924.

¹⁸ Кульчицький С.В. Формування елементів соціалістичного побуту життя у радянському доколгоспному селі. *Український історичний журнал*. 1978. № 3. С. 43.

впливало на світогляд і спосіб життя. Воно було найконсервативнішою та найменш мінливою складовою побуту, потребуючи значних матеріальних витрат на поліпшення, а тому слугувало наочним показником економічних можливостей і соціального статусу його мешканців.

Якість та облаштування житла тісно пов'язані з національною ментальністю. Індивідуалізм українців, що має глибоке історичне підґрунтя, значною мірою ґрунтувався на шанобливому, майже сакральному ставленні до власної оселі та прагненні до господарської самостійності¹⁹.

Ключовою умовою для створення нових соціально-економічних засад способу життя на селі стала колективізація сільського господарства. Її здійснення передбачало радикальну трансформацію аграрних відносин через утвердження колективної форми власності на засоби виробництва.

Радикальний поворот в аграрній політиці, ініційований після листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р., ознаменував початок кампанії суцільної колективізації, що супроводжувалася масовим примусом до об'єднання у колгоспи. Темпи цього процесу на Півдні України були стрімкими: якщо на 1 жовтня 1929 р. у Миколаївській окрузі було колективізовано лише 13,2% господарств, у Дніпропетровській – 12,4%, а у Запорізькій – 11,6%, то вже на 1 січня 1930 р. ці показники зросли до 20,2%, 19,0% і 23,8% відповідно. До травня 1930 р. процес набрав характеру повномасштабної кампанії, охопивши 79% господарств у Миколаївському окрузі, 78,2% – у Дніпропетровському та 83,1% – у Запорізькому²⁰.

Історично колективізацію на Півдні України можна розділити на два чітко окреслені етапи. Перший (1921-1928 рр.), що здійснювався в рамках НЕПу, мав переважно цивільний і добровільний характер. Другий етап (1929-1932 рр.) зазнав радикалізації: керуючись ідеологічною установкою про те, що дрібнотоварне господарство невпинно відтворює капіталізм, сталінське керівництво взяло курс на ліквідацію індивідуального селянства шляхом примусового створення колгоспів як єдиних виробників товарної продукції в інтересах держави.

Широкі версти селянства спочатку не усвідомлювали всіх наслідків колективізації та не розуміли справжньої позиції влади щодо майбутнього колгоспів. Ситуація ускладнювалася відчуттям безвиході, що формувалося у селян. Політика конфіскацій під час колективізації набула характеру тотального пограбування. У селян виникало відчуття безпорадності та страху перед масовими реквізіціями²¹. Ця практика поширювалася не лише на продукти харчування й одяг, але й на грошові заощадження, домашнє начиння та будь-які засоби для побутового виробництва, що остаточно підірвало економічну основу існування індивідуального селянського господарства.

Важливу роль у становленні радянського ладу на селі відіграв комсомол, який

---

¹⁹ Лукашевич О.М. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 12. С. 257.

²⁰ Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1969. С. 57-67.

²¹ Усна історія Степової України / Запорізький край / [ред. А. Бойко, Ю. Іріюглу, В. Козирєв та ін.]. Запоріжжя: АА Тандем, 2009. Т. 6.

виступав основним соціальним інструментом мобілізації молоді для реалізації партійних завдань²². Однак ідея соціалістичної трансформації аграрного сектору на Півдні України не знаходила масової підтримки серед місцевого населення, оскільки суперечила традиційним прагненням селян до самостійного господарювання на власній землі. Проте саме південні регіони відзначалися найвищими темпами колективізації. Станом на 10 березня 1930 р., коли загальний рівень колективізації по УРСР становив 70,9%, у південному регіоні цей показник сягав 80,3%²³. Місцеві партійні органи проводили пленуми, на яких вимагали від комуністів неухильного виконання директив ЦК ВКП(б) щодо посилення боротьби з «ворогами» колгоспного руху.

Наслідки колективізації виявилися катастрофічними: вона спричинила занепад сільського господарства, різке скорочення поголів'я худоби та фактичну ліквідацію селянина-власника як соціального типу. Голодомор 1932-1933 років був прямим наслідком насильницької колективізації, злочинної політики хлібозаготівель та розкуркулення.

Політика «ліквідації куркульства як класу» на практиці виливалася у фізичне знищення найбільш господарських селян. Основними критеріями для репресій були: використання найманої праці, оренда техніки, наявність механічних знарядь праці чи заняття торгівлею. Нерідко під «розкуркулення» потрапляли і середняки, які відмовлялися вступати до колгоспів, або ті, хто не виконував планів хлібозаготівель. Лише навесні та влітку 1931 р. на Миколаївщині було розкуркулено близько 8 тис. чоловік, майже половину з них виселили на Північ. Багато з них, особливо літніх, дітей, жінок, загинуло по дорозі²⁴.

Соціально-економічна криза значно вплинула на побутові умови селян. Житло в період першої п'ятирічки практично не покращилося порівняно з 1920-ми роками. Основною причиною була відсутність коштів у селян, оскільки всі надходження направлялися на сплату податків та державних позик. Через брак житла бідняцькі сім'ї часто примусово заселялися до конфіскованих помешкань розкуркулених селян, що додатково руйнувало традиційну соціальну структуру села.

До кінця 1930-х рр. спостерігалася деяка активізація індивідуального житлового будівництва на селі, проте архітектурно-планувальні рішення та будівельні матеріали залишалися незмінними. Санітарний стан житла також не зазнав істотних покращень, що підтверджується практикою утримання худоби в жилих приміщеннях під час сильних морозів²⁵.

Архітектурний образ південноукраїнського села формувався, зокрема, завдяки характерним огорожам, виконаним з каменю або глини. Їх традиційно білили вапном, тоді як нижню частину часто підфарбовували сажею або кольоровими глинами. Особливої мистецької виразності набували ворота та хвіртки, архітектоніка яких демонструвала стилістичну єдність із основним житлом.

---

²² Усна історія Степової України / Запорізький край / [ред.: А. Бойко (голов. ред.), М. Фролов, Д. Швець, Н. Швайба та ін.]. Запоріжжя: АА Тандем, 2008. Т. 2. С. 161.

²³ Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921-1925 рр... С. 68.

²⁴ Шитюк М., Шкварець В. Наслідки колективізації на Миколаївщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. Вип. 5. С. 228.

²⁵ Акунін О. Селянство Півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2006. № 15. С. 265-272.

Типова селянська оселя складалася з багатофункціональної кімнати-кухні, де відбувалися всі побутові процеси – від приготування їжі до сімейної гігієни. Це постійно підвищувало рівень вологості, незалежно від якості будівельних матеріалів. У південному регіоні з дефіцитом лісу переважали глинобитні (саманні) та кам'яні споруди. Дахове перекриття в малозабезпечених господарствах традиційно виконувалося з соломи.

Комплекс недоліків житла – антисанітарія, підвищена вологість, недостатнє освітлення, скупченість та відсутність ефективної вентиляції – формували середовище, що сприяло поширенню епідемічних захворювань, зростанню дитячої смертності, зниженню працездатності та скороченню середньої тривалості життя.

Вплив тоталітарного режиму не обмежувався лише погіршенням побутових умов. Політика суцільної колективізації, що супроводжувалася конфіскаційними хлібозаготівлями, податковим тиском, судовими переслідуваннями та масовими депортаціями, кардинально трансформувала суспільну психологію, сформувавши атмосферу страху та соціальної апатії.

Незважаючи на консервативність традиційних будівельних практик, сільське житло поступово еволюціонувало. Особливо помітними ці зміни стали при порівнянні осель імперського періоду з житлом радянської доби, коли нові соціально-економічні умови почали вимагати відповідних архітектурних рішень.

Проблема забезпечення одягом також залишалася гострою у селян. У роки перших п'ятирічок фабричний одяг не став масово доступним, тому селяни продовжували користуватися послугами місцевих ремісників.

Рівень побутового обслуговування на селі залишався критично низьким, що змушувало селян покладатися на традиційні практики самообслуговування – самостійний ремонт взуття, одягу та побутових предметів. Альтернативою були лише вимушені та складні поїздки до міських центрів для отримання елементарних послуг.

У сфері сільської медицини за роки перших п'ятирічок не відбулося якісних покращень, хоча окремі позитивні зрушення все ж траплялися – зокрема, поява спеціалізованих пологових будинків у сільській місцевості²⁶.

Спроби радянської влади організувати систему громадського харчування в українському селі виявилися малоефективними. На це вплинули цілий комплекс причин: нераціональне державне планування, брак технічного оснащення, відсутність кваліфікованих кадрів, обмеженість продовольчих ресурсів та завищені ціни. Винятком став лише період Голодомору 1932-1933 рр., коли їжа на полі стала основним стимулом для роботи у колгоспах. Особливий статус мали механізатори, які отримували регулярне та безкоштовне харчування під час польових робіт²⁷.

Соціально-побутові умови українського селянства в 1920-х рр. залишалися вкрай незадовільними. Житловий фонд не модернізувався, спостерігався дефіцит якісних харчових продуктів, одягу та товарів першої необхідності, а система соціальних послуг практично відсутня.

Важливим аспектом трансформації сільського життя стала організація дозвілля, яке

---

²⁶ Марочко В.І. Про створення соціально-економічних засад нового способу життя у колгоспному селі УРСР (1929-1937). *Український історичний журнал*. 1985. № 3. С. 87-96.

²⁷ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1989. С. 42.

радянська влада намагалася інституціалізувати через мережу культурно-освітніх закладів – клубів, сільбудів і хат-читалень. Основними напрямками їх діяльності були: популяризація радянського способу життя, антирелігійна пропаганда та впровадження нових соціалістичних обрядів. Однак низька кваліфікація працівників культури, разом із недостатнім матеріально-технічним забезпеченням, робили цю роботу малоефективною. Особливо гостро це проявилось в зимовий період, коли за даними Наркомату освіти на 1938 рік сільські клуби були забезпечені паливом лише на 25–30%, що змушувало селян шукати альтернативні способи організації відпочинку²⁸.

Певні позитивні зрушення відбулися у сфері освіти – створення системи сільських шкіл дозволило значній частині селянства опанувати базову грамотність.

Політика колективізації докорінно змінила традиційну культуру дозвілля, припинивши багатотисячлітні звичаї святкування і публічних зібрань, які історично були основним джерелом соціальних комунікацій і відпочинку. Місце автохтонних розваг і ритуалів, властивих аграрному суспільству Півдня України, зайняли стандартизовані форми дозвілля, запозичені з міської культури того часу – сценічні виступи та участь у діяльності офіційних громадських організацій.

До впровадження колективізації розваги та ритуали в південноукраїнських селах виконували функцію автономних інституцій громадянського суспільства, втілюючи довготривалі культурні моделі, що передавалися між поколіннями²⁹. З початком радянської села держава монополізувала сферу дозвілля, ставши головним організатором та ініціатором нових, ідеологічно вивірених ритуалів.

Соціальна інфраструктура дозвілля до колективізації формувалася навколо низки ключових осередків: сільських кутків, досвіток, храмів, музичних гуртків та клубів. Особливе значення мала інституція кутків, що організовувала соціальний простір села – зазвичай існувало від п'яти до десяти таких мікрорайонів. Ритуальні практики та розваги відбувалися переважно в межах одного кутка, рідше – із залученням сусідніх, і майже ніколи – в масштабах усього села.

У період з середини 1920-х до кінця 1930-х років на Півдні України створено альтернативну мережу соціальних центрів у вигляді клубів. Влада директивами наказувала колгоспникам збиратися в них для участі у зборах, приурочених до радянських свят – 1 Травня та 7 Листопада. Як згадують жителі села Біленьке Запорізької області, такі заходи супроводжувалися концертами місцевих колективів, а ввечері – танцями та спільним співом³⁰.

Організаційне забезпечення клубів покладалося на партійних активістів. На Миколаївщині саме вони мали повноваження конфіскувати садиби священиків, храми та приватні оселі для переобладнання під культурні установи. Найпоширенішою практикою було переобладнання храмів під клуби. Василь Дмитрович Банний із села Сурсько-Михайлівка згадував, що побував у сільському клубі лише раз у житті, після чого більше не

---

²⁸ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)... Ч. 1. С. 184.

²⁹ Лях С.Р., Кульчицький С.В., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. Киев: АН УССР Ин-т Истории, 1988. С. 62.

³⁰ Усна історія Степової України / Запорізький край / [ред.: А. Бойко (голов. ред.), М. Фролов, Н. Швайба, В. Козирєв та ін.]. Запоріжжя: АА Тандем, 2009. Т. 5. С. 8.

відвідував його через болісне сприйняття осквернення колишньої церкви, де служив його репресований батько-священик³¹.

Традиційна обрядовість зазнала системного руйнування: хрещення переслідувалися, досвітки зникали, весільні ритуали спрощувалися. Залишалися лише окремі сезонні обряди, пов'язані з християнським календарем – благовіщенські, веснянки та купальські³², однак і вони поступово витіснялися.

Висновки. Українське село 1920-1930-х рр. зазнало глибокої та трагічної трансформації. Спроби економічного відродження в рамках НЕПу на початку десятиліття були непослідовними та супроводжувалися методами позаекономічного примусу, що не дозволило подолати кризу аграрного сектора. Доколгоспний період характеризувався переважанням дрібних, напівнатуральних і низькопродуктивних селянських господарств, які страждали від гострого дефіциту інвентарю та технічної відсталості.

Проте справжньою катастрофою стала насильницька колективізація, ініційована наприкінці 1920-х рр. Вона мала примусовий характер і супроводжувалася масовими репресіями, ліквідацією найгосподарніших селян («куркулів») і систематичним пограбуванням селянства через конфіскації. Прямим наслідком цієї політики став Голодомор 1932-1933 рр., який завершив руйнацію традиційного аграрного устрою та соціальної структури села.

Ці події кардинально вплинули на всі аспекти життя. Побутові умови селян залишалися вкрай важкими: житло не модернізувалося, панували антисанітарія, бракувало якісних продуктів харчування, одягу та елементарних соціальних послуг. Державна політика монополізувала сферу дозвілля, руйнуючи традиційну обрядовість та автономні інститути громадянського суспільства, замінюючи їх ідеологічно вивіреними, але часто неефективними формами. Таким чином, соціально-економічні трансформації 1920-1930-х рр. не лише зруйнували столітні уклади життя мільйонів селян, але й заклали основи для утвердження тоталітарного режиму в українському селі, супроводжуючись гуманітарною катастрофою та глибокою соціальною травмою.

Дослідження соціально-економічного та культурного життя українського селянства Півдня України у 1920-1930-х рр. дозволяє зробити низку узагальнень, що розкривають складність і суперечливість процесів модернізації традиційного аграрного суспільства під впливом радянської політики. Перехід від воєнного комунізму до Нової економічної політики, попри декларативну мету економічного відродження, не приніс очікуваної стабільності сільському господарству. НЕП зумовив лише тимчасове послаблення тиску на село, не змінивши суті відносин між державою і селянством. На практиці навіть у роки «лібералізації» зберігалися елементи позаекономічного примусу, а господарська ініціатива селян залишалася обмеженою.

Селянство Півдня України продовжувало жити в умовах хронічного дефіциту ресурсів, інвентарю та техніки. Незважаючи на окремі спроби кооперації, господарства залишалися дрібними, напівнатуральними й економічно вразливими. Занепад

---

³¹ Усна історія Степової України / Запорізький край / [ред. А. Бойко (голов. ред.), Н. Швайба, В. Козирев та ін.]. Запоріжжя: АА Тандем, 2010. Т. 9. С. 113.

³² Культура і побут населення України: навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. Київ : Либідь, 1993.

тваринництва, низька врожайність і постійна податкова залежність від держави визначали межі виживання більшості сільських родин. Навіть помірні позитивні тенденції середини 1920-х рр. не зуміли компенсувати втрати, завдані війнами, продрозкладкою та соціальною дезорганізацією.

Серединна та кінець 1920-х рр. стали етапом кардинального краху селянського способу життя. Політика суцільної колективізації, що почалася після 1929 р., мала тоталітарний характер і спричинила фактичну ліквідацію індивідуального господарства як соціально-економічної основи українського села. Насильницьке об'єднання селян у колгоспи супроводжувалося репресіями, депортаціями, розкуркуленням і хлібозаготівельними кампаніями, які довели аграрний сектор до катастрофи. Внаслідок цього було знищено не лише економічну базу приватного селянства, а й морально-етичні основи сільської громади.

Голодомор 1932-1933 рр. став кульмінацією трагедії, яка завершила багатовікову історію українського селянства як самостійного суб'єкта господарювання. Голод був не стихійним лихом, а наслідком цілеспрямованої державної політики, спрямованої на підкорення і деморалізацію сільського населення. Його гуманітарні наслідки позначилися не лише на демографії, а й на культурній та психологічній спадщині українського народу, закарбувавши в суспільній пам'яті глибоку травму колективного досвіду.

У сфері повсякденного життя село зазнало глибокої деградації. Житлові умови залишалися незмінними або навіть погіршувалися: антисанітарія, вологість, тіснота та брак матеріалів стали звичним явищем. Нестача якісного одягу, взуття, побутових товарів та продовольства посилювала соціальну напругу. Держава, зосередившись на плановому виконанні хлібозаготівель, практично ігнорувала потреби сільського населення, тоді як селянські господарства втрачали будь-які стимули до розвитку.

Не менш драматичними були зміни у сфері духовного життя. Традиційна культура села, що базувалася на громадах, родинних обрядах і релігійних звичаях, опинилася під тиском радянської антирелігійної пропаганди. Давні форми дозвілля – вечорниці, святкові обряди, спільні роботи – замінювалися стандартизованими заходами клубного типу, позбавленими глибокого культурного змісту. Попри спроби держави створити «нову соціалістичну культуру села», більшість населення сприймала ці практики як примусові й відчужені від реального життя.

Разом із тим, навіть у найскладніших умовах українське селянство продовжувало зберігати елементи традиційного світогляду – шанобливе ставлення до землі, оселі, родини та праці. Ці цінності стали підґрунтям для подальшого культурного виживання нації, незважаючи на глибину соціальних потрясінь.

Отже, трансформації українського села 1920-1930-х років слід розглядати не лише як економічний процес, а як масштабний цивілізаційний злам. Вони виявили протиріччя між державним прагненням до тотального контролю й природним прагненням людини до самостійності. Наслідком цих процесів стала руйнація традиційної селянської культури, деморалізація суспільства і водночас формування нової соціальної реальності, в якій виживання стало головною формою адаптації.

Iryna Mironova

Everyday Life and Social Transformations of the Peasantry in Southern Ukraine during the NEP and Collectivization Era (1920s – 1930s)

Abstract: The article provides a comprehensive analysis of the socio-economic and cultural transformations of the Ukrainian peasantry in Southern Ukraine during the 1920s–1930s – a period that marked one of the most dramatic turning points in the history of rural society. The study reconstructs the everyday reality of Ukrainian peasants under the impact of Soviet agrarian reforms, economic experiments, and ideological campaigns. Particular attention is devoted to the regional features of the South of Ukraine, where the processes of collectivization, dekulakization, and agricultural modernization were carried out with exceptional intensity and brutality.

The paper explores the dynamics of the rural economy in the transition from the policy of ‘war communism’ to the New Economic Policy (NEP), when peasant households attempted to recover from the devastation of the civil war and famine. However, the official introduction of NEP did not eliminate coercive mechanisms of state control over agricultural production. The peasants of Southern Ukraine continued to experience administrative pressure, taxation, and requisitions that undermined their economic independence. The article demonstrates that despite the formal liberalization proclaimed by the Soviet government, real economic recovery was hindered by the persistence of extra-economic compulsion and by the chronic shortage of land, livestock, and agricultural tools.

The study further reveals how the forced collectivization campaign of the late 1920s and early 1930s destroyed the traditional structure of rural life. This process not only led to the collapse of private agriculture but also caused the social and moral degradation of the peasantry. The so-called ‘liquidation of the kulaks as a class’ turned into a large-scale assault on the most productive and economically independent households, while the ensuing famine of 1932–1933 – the Holodomor – became a humanitarian catastrophe with millions of victims.

In addition to the economic aspects, the article examines changes in material and spiritual culture: the transformation of housing, diet, clothing, and leisure practices, as well as the gradual disappearance of traditional communal and religious rituals. Rural dwellings remained primitive and overcrowded, with poor sanitary conditions, while state control extended even to the cultural and recreational spheres. Traditional festivities, family ceremonies, and religious holidays were replaced by standardized, ideologically driven forms of Soviet leisure, which contributed to the erosion of community identity and local traditions.

The research concludes that the Soviet modernization of the countryside, presented as a path to progress and social equality, in fact resulted in the disintegration of the peasantry as an independent social class. The forced restructuring of the agrarian sector turned the peasant into a dependent laborer within the collective farm system, deprived of economic autonomy and individual rights. The long-term consequences of these transformations were not limited to material impoverishment: they included a profound psychological trauma, the destruction of moral norms, and the weakening of traditional social cohesion.

Keywords: Ukrainian peasantry, Southern Ukraine, New Economic Policy, collectivization, Holodomor, everyday life, Sovietization, social transformations